

УДК 94(477):930.85

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.58.14>

УКРАЇНА В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: ПРОБЛЕМА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Дмитро Леоценко

*Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін та мовної підготовки
вул. Наукового містечка, 59, 69017, м. Запоріжжя, Україна*

У статті розглядається проблема цивілізаційної ідентичності українського суспільства, яка нерозривно пов'язана з визначенням місця України в сучасній цивілізаційній системі. Актуальність зазначеної проблеми зумовлюється необхідністю подолання системної кризи цивілізаційної самоідентифікації, яка відчувається особливо гостро у контексті глибоких соціально-економічних і політичних трансформацій.

Проблема української цивілізаційної ідентифікації визначається суперечливістю питання цивілізаційного вибору, що, у свою чергу, зумовлюється цивілізаційною «розколотістю» України у вигляді дихотомії «Схід – Захід» як дуальної моделі протиставлення цивілізацій східного та західного типів.

Виходячи з того, що зазначена дихотомія детермінується світоглядними особливостями, зміст поняття «цивілізаційна ідентичність» пропонується розуміти як об'єктивну тотожність світоглядних характеристик, що дозволяє констатувати однотипність соціальних спільнот на цивілізаційному рівні.

Відмінності цивілізацій східного і західного типів зумовлюються, перш за все, співвідношенням двох складових світогляду, а саме – домінуванням відповідно: колективістської чи індивідуалістичної, які завжди діалектично співіснують в структурі світогляду як на індивідуальному, так і на масовому рівнях.

Незважаючи на те, що еклектичне поєднання деяких цивілізаційних ознак Заходу і Сходу ускладнює консолідацію українського суспільства, соціологічні дослідження ілюструють, що останнім часом в умовах російсько-українського збройного конфлікту неоднозначність питання цивілізаційного вибору значною мірою нівелювалася. Це дозволяє стверджувати наявність в українському суспільстві стійкої тенденції до ідентифікації себе як складової євроатлантичної спільноти західної цивілізації.

Ключові слова: цивілізаційна ідентичність, цивілізаційний вибір, «східний» і «західний» типи цивілізації, індивідуалізм, колективізм.

Перебіг історії народів і держав багато в чому визначаються вибором свого стратегічного розвитку. Особливо виразно це проявляється у сучасному мінливому світі, коли за умов інтенсивної геополітичної турбулентності порушується усталений міжнародний порядок і пріоритетного значення набувають соціокультурні та ціннісно-світоглядні фактори. Сучасні форми протистоянь держав і їх блоків у боротьбі за контроль над стратегічно важливими ресурсами викликають поглиблення протиріч соціокультурного характеру, що, в свою чергу, зумовлює зростання значущості цивілізаційної ідентичності, яка поступово знаходить свою власну нішу в сучасних геополітичних процесах.

Наукове осмислення сутності питання цивілізаційної приналежності переконливо ілюструється ситуацією, що склалася у сучасному українському суспільстві. Визначення

соціокультурного підґрунтя цивілізаційної ідентичності українства, її історичних особливостей і соціокультурного підґрунтя, з'ясування сучасних перспектив реалізації цивілізаційного вибору українського народу «належить до винятково актуальних і все ще недостатньо досліджених проблем гуманітаристики, які мають важливе наукове і практичне значення з погляду цивілізаційної історії України» [8, с. 15].

Не можна не погодитись з думкою авторів колективній праці науковців інститутів НАН України під красномовною назвою «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь» (далі: «Національна доповідь») які, наполягаючи на важливості проблеми, стверджують, що «цивілізаційний вибір на певних етапах історії країни стає Вибором з великої літери – є доленосним і передбачає фундаментальний стратегічний результат» [9, с. 280].

Для України складність цивілізаційного вибору як обрання стратегії розвитку зумовлюється тим, що цей процес відбувається не як осягнення ситуації, що склалася об'єктивно, а як вибір між певними типологічними моделями [9, с. 11; 7, с. 221]:

1) Україна є самобутньою цивілізацією;

2) Україна належить до євроатлантичної цивілізації;

3) одна частина України належить до північноатлантичної цивілізації, а інша – до євразійської (московсько-православної) цивілізації.

Перша модель, що ґрунтується на визнанні української цивілізаційної оригінальності, є безумовно привабливою, але апіорі виключає необхідність самого цивілізаційного вибору: його вже зроблено. Бо, якщо ми самобутні, то нащо на когось орієнтуватися? Такий підхід викликає обґрунтовані сумніви. На нашу думку, під цивілізаційною самобутністю коректніше розуміти *цивілізаційну суб'єктність* як таку якість соціального буття, коли суспільство не є об'єктом зовнішнього впливу, а само, власними зусиллями конструює своє цивілізаційне майбутнє, усвідомлює власні, а не нав'язані ззовні цінності та формулює справжні національні інтереси. У жодному разі не заперечуючи української самобутності, не можна, у той же час, не погодитись з авторами «Національної доповіді» які, спираючись на світовий досвід, стверджують, що «найбільшого успіху досягають держави, які розвиваються у рідній певній цивілізації» [9, с. 5].

На пильну увагу безумовно заслуговують друга та третя моделі, що потребують, на наш погляд, певного уточнення. Ще у 1993 р. С. Хантінгтон, один з найвпливовіших вчених і дослідників у політичній сфері др. пол. XX – поч. XXI ст., звернув увагу на цивілізаційну «розколотість» України як результат культурного поділу Європи між західним християнством, з одного боку, і православним християнством та ісламом, з іншого. Лінія розлому, на думку С. Хантінгтона, «проходить уздовж того, що зараз є кордоном між Фінляндією та Росією та між країнами Балтії та Росією, через Білорусь та Україну, відокремлюючи більш католицьку Західну Україну від православної Східної України» [10, с. 30]. Саме ця «розколотість» зумовлюють очевидні розходження й навіть протистояння щодо цивілізаційного вибору в сучасному українському суспільстві.

Цивілізаційна ідентичність посідає особливе місце в ієрархії різновидів соціальної ідентичності таких, наприклад, як групова, організаційна, етнічна, національна, культурна, професійна, громадянська, політична тощо. Саме процес ідентифікації відкриває можливості інтеграції до найбільш розвинених і складних форм ідентичностей, зокрема, цивілізаційної. Таким чином, *ідентифікація* є процесом пошуку, вибору і прийняття певних норм. А *ідентичність* є результатом цього процесу, існуючи у вигляді захисту та обґрунтування-відстоювання норм, прийнятих у процесі.

Для українського суспільства саме суперечливість цивілізаційної ідентифікації як процесу зумовлює проблему цивілізаційної ідентичності. Автори вже згадуваної «Національної доповіді» характеризують зазначену суперечливість як наявність у суспільстві двох цивілізаційних ідентифікацій: євроатлантичної та євразійської (московсько-православної), констатуючи, що «в Україні не розв'язана до кінця проблема подолання системної «кризи цивілізаційної самоідентифікації»», яка відчувається особливо гостро у контексті глибоких соціально-економічних і політичних трансформацій [9, с. 11].

Певна річ, за таких обставин особливої нагальності набуває необхідність чіткого розуміння змісту самого поняття «цивілізаційна ідентичність». Автори дослідження «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність», не обтяжуючи себе зайвим теоретизуванням, зазначають, що концепт «цивілізаційна ідентичність» «вказує на належність індивіда, етносу або держави до тієї чи іншої цивілізації» [8, с. 464], з чим важко не погодитись. Але при цьому наголошується, що «цивілізаційна ідентичність формується в процесі саморефлексії народу, нації шляхом свідомого зіставлення та порівняння себе з іншими за найбільш характерними ознаками. Іншими словами, цивілізаційна ідентичність – це сукупність уявлень людини, суспільства, нації щодо належності до певної культурно-цивілізаційної спільноти...» [8, с. 30]. Тобто йдеться про самоідентифікацію, що, безумовно, є дуже важливим, особливо, якщо зважати на тільки-но згадану «кризу цивілізаційної самоідентифікації». Але, виділяючи суб'єктивну сторону процесу ідентифікації, що обумовлюється усвідомленням суб'єктом своєї ідентичності, недозволеним спрощенням буде не звертати уваги на об'єктивні фактори. Українське суспільство може як завгодно довго і щиро заявляти про свою прозахідну спрямованість і проголошувати євроатлантичну налаштованість, але в очах представників західної (євроатлантичної) спільноти залишатися за її межами. Особливо це стосується характерної для українського суспільства розбіжності між бажаним уявним і реальністю у вигляді невідповідності між декларативною орієнтацією на цивілізаційну модель розвинутого Заходу та наявними практиками. Красномовними прикладами останніх є загальновідомі явища корупції та олігархізації.

Суб'єктивна складова значною мірою зумовлює перехід від потенціального стану ідентифікації до актуальної цивілізаційної ідентичності у вигляді цивілізаційного вибору. Іншими словами, саме суб'єктивна самоідентифікація є необхідною умовою цивілізаційного вибору, без здійснення якого «відбувається втрата суб'єктності країни; це замикає її в минулому та викреслює із числа можливих лідерів цивілізаційного поступу» [4, с. 161]. При цьому діалектичний зв'язок суб'єктивної та об'єктивної складових ідентифікації полягає у тому, що втрата суб'єктності буде мати місце, коли цивілізаційний вибір здійснюватися під тиском зовнішніх геополітичних суб'єктів. Особливої актуальності це набуває сьогодні за умов активної розробки практичних технологій інформаційно-психологічного та когнітивного характеру, які широко використовуються в геополітичному протистоянні провідних гравців світової політики. При формуванні цивілізаційної ідентичності особливе значення для розуміння та інтерпретації реальності набувають соціокультурний та історичний контексти. Таким чином, цивілізаційна ідентичність підвладна конструюванню, що робить можливим використання її в якості інструменту для досягнення геополітичних цілей.

Стан проблеми цивілізаційної ідентичності певною мірою зумовлений станом самого цивілізаційного підходу як методології історичного дослідження, який нажалі не позбавлений певних недоліків, що проявляється насамперед у відсутності єдності думок щодо концептуальних питань. Вже загальний огляд спадку таких класиків цивілізаційного підходу як, О. Шпенглер, К. Ясперс та А. Дж. Тойнбі дозволяє стверджувати, що він не має

чіткої наукової оформленості. На жаль напрацювання С. Хантінгтона, С. Кримського, Ю. Павленка та інших дослідників, що продовжували плідно працювати у зазначеній галузі, не позбавили до кінця цивілізаційний підхід його недоліків, серед яких традиційно позначають невизначеність критеріїв ступеня розвиненості тієї чи іншої цивілізації та відсутність чіткої типологізації цивілізацій. Але останнє легко долається цілком виправданим у нашому випадку застосуванням відомої дихотомії «Схід – Захід» як двоїстої (дуальної) моделі протиставлення Заходу (цивілізацій західного типу) і Сходу (цивілізацій східного типу). Кінець-кінцем і С. Хантінгтон, який виділяє дев'ять цивілізацій, також доходить висновку, що після завершення холодної війни у міжнародній політиці «її центральним елементом стає взаємодія між Заходом і незахідними цивілізаціями» [10, с. 23]. Автори «Національної доповіді» також зазначають, що «найважливішим моментом цивілізаційного вибору норм життя для багатьох країн сьогодні залишається вибір між Західним світом і Євразією» [9, с. 6].

Розподіл по зазначених двох групах, який здійснюється за основними характерними ознаками, для зручності можна надати у вигляді порівняльної таблиці (Таблиця 1).

Таблиця 1

Характеристика цивілізаційних типів за їхніми характерними рисами

Показник (характерні риси)	Цивілізаційний тип	
	цивілізації «східного» («традиційного» або «консервативного») типу	цивілізації «західного» («прогресуючого») типу
тип розвитку	мобілізаційний, що означає спуск «згори» планів і стратегій, репресивність щодо тих, хто виявляє незгоду чи бодай намагається дискутувати	інноваційний, що передбачає гідну самореалізацію людини, вільне продукування ідей та їх втілення без примусу та репресивності
ступінь індивідуальної свободи	підпорядкування інтересів особистості інтересам колективу, тісний зв'язок індивіда зі своїм соціальним середовищем	високий ступінь індивідуальної свободи і широкі права особистості, відносно низька залежність особистості від соціального походження
характер державної влади	деспотичний, високий ступінь централізованого державного контролю над суспільством, що найчастіше виявляються у формі авторитаризму чи тоталітаризму	демократичний, дотримання принципу розподілу влади, державний контроль над суспільством не носить постійного і всеосяжного характеру

Характеризуючи особливості цивілізаційних типів, зазвичай звертають увагу на їх відмінності в області духовної культури:

«Схід і Захід – це два типи духовності, дві світоглядні матриці, дві системи культурних координат» [2, с. 29];

«...центральним і найбільш небезпечним аспектом глобальної політики залишається конфлікт між Сходом і Заходом – цивілізаціями з різним світоглядом, менталітетом...» [1, с. 5].

Як бачимо, акцент робиться на світогляді, тобто ми маємо підстави стверджувати, що об'єднуючою основою будь-якої цивілізації як соціально-історичної спільноти макрорівня, що об'єднує індивідів та їх спільноти, є світогляд. Зважаючи на це, ми пропонуємо розуміти *цивілізаційну ідентичність* як об'єктивну тотожність світоглядних характеристик, що дозволяє констатувати однотипність соціальних спільнот на цивілізаційному рівні.

Відмінності цивілізацій східного і західного типів зумовлюються, на нашу думку, перш за все співвідношенням двох складових світогляду: колективістської та індивідуалістичної. Причому необхідно зважати на те, що ці складові завжди діалектично співіснують в структурі світогляду як на індивідуальному, так і на масовому рівнях, але домінує, як правило, одна з них і тому ми можемо казати, що в кожному конкретному випадку ми маємо прояв або «колективістського» типу світогляду, або «індивідуалістичного».

Відповідаючи на питання «Що робить Захід Заходом?», вже згадуваний С. Хантінгтон влучно зазначає: «Індивідуалізм. Багато... особливостей західної цивілізації зіграли свою роль у розвитку індивідуалізму та зародження традиції особистих прав та свобод, які теж є її характерними рисами. Індивідуалізм існував уже у XIV та XV століттях, а до XVII століття право на особистий вибір... було в Європі загальноновизнаним... Індивідуалізм залишається характерною особливістю Заходу і у XX столітті... Від інших цивілізацій сьогодишній Захід відрізняє й відстоювання ідеї свободи особи» [5]. Інший, не менш авторитетний дослідник Г. Тріандіс зазначає у передмові до свого фундаментального дослідження «Індивідуалізм і колективізм», що «там, де Схід зустрічається із Заходом, колективізм зустрічається з індивідуалізмом» [11]

Схожої точки зору дотримуються С. Пирожков та Н. Хамітов, які, характеризуючи ключові ментальні особливості й, відповідно, основоположні цінності західної цивілізації, стверджують: «Головною цінністю західного шляху буття є особистість та її свобода. Ідея свободи особистості витікає із самої сутності християнського світовідношення, і будь-яка християнська культура приймає і підтримує її» [4, с. 108-109].

Заслугує на увагу думка згаданих авторів і про те, що еkleктичне поєднання деяких цивілізаційних ознак Заходу і Сходу аж ніяк не спрощує цивілізаційного вибору, а навпаки ускладнює консолідацію українського суспільства: «В Україні «придивляються» одна до одної євроатлантична та євразійська ментальності; по ній проходить *гео-ментальна лінія*, що поєднує та розділяє ці два світи. Останнім часом гео-ментальна лінія, яка перетинає Україну, все більше стає гео-ментальним *розмежуванням*» [4, с. 119].

Як бачимо, суперечливість питання цивілізаційного вибору України визначається вже самою неоднозначністю відповіді. Але так було до недавнього часу, бо з початком збройного російсько-українського конфлікту ця неоднозначність значною мірою нівелювалася, коли у свідомості багатьох українців ототожнилися поняття «Росія» і «війна», «Росія» і «ворог». За таких обставин спрацював «механізм імунної реакції на вірус імперського реваншу або зовнішнього втручання» [8, с. 434], що переконливо підтверджується соціологічними дослідженнями.

За інтеграцію до ЄС більшість українських громадян виступали ще до початку повномасштабного вторгнення, але зумовлена така орієнтація була не цивілізаційним вибором, а очікуванням певних економічних вигод у вигляді підвищення рівня життя. При цьому 27% українців були прихильниками політики неприєднання ані до Європи, ані до Росії. Ця орієнтація на «особливий шлях України» практично повністю зникла після 24.02.2022, що зайвий раз підтверджує непереконливість вже згадуваної моделі «Україна – самобутня цивілізація» [3]. Як свідчать результати загальнонаціонального опитування «Динаміка ставлення українців до міжнародних союзів», що проводилося недержавною незалежною соціологічною групою «Рейтинг» наприкінці 2023 року, підтримка вступу України до євроатлантичних структур є переважаючою і становить 78% – до Європейського Союзу та 77% – до НАТО [6].

Все вищезазначене дозволяє погодитись з висновками про те, що українська «цивілізаційна ідентичність тісно переплітається з європейською ідентичністю, підводячи кожену

людину, кожную суспільну групу, націю в цілому до глибшого усвідомлення значення європейського вибору України, загальнолюдських цінностей, свого історичного покликання і місії в сучасному світі» [9, с. 23].

Українське суспільство практично за всіма ознаками відноситься до західного типу цивілізацій, а його цивілізаційна самоідентифікація відбувається нажалі в ході жорсткого міжцивілізаційного протистояння: «...будь-яка форма ідентичності, зокрема, і цивілізаційна, усвідомлюється особливо гостро в ситуації кризи, викликаній вторгненням ззовні чужої цивілізації. Війна Росії проти України тому наглядний приклад» [8, с. 94].

Список використаної літератури

1. Герчанівська П.Е. Дихотомія Схід–Захід: історико-культурологічний аспект. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2019 № 1. С. 3–8.
2. Історичний розвиток цивілізацій у контексті глобалізації: ціннісний вимір: монографія / за редакцією О.В. Зернецької. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої Історії НАН України», 2019. 317 с.
3. Опитування: як війна змінила цивілізаційний вибір українців. Європейська правда – інтернет-ЗМІ. 30 грудня 2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/30/7153371/>
4. Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка. 2020. 255 с.
5. Семюел Ф. Гантінгтон. Зіткнення цивілізацій та межа світу. *Незалежний культурологічний часопис «І»: Україна-Польща. роль та місце у європейській інтеграції*. 1998. № 14. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n14texts/hanting.htm#p4>
6. Соціологічна група «Рейтинг». Двадцять п'ять загальнонаціональне опитування: динаміка ставлення українців до міжнародних союзів (22–23 листопада 2023). 29.11.2023. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_piyate_zagalnonacionalne_opituvanny_dinamska_stavlennya_ukrainciv_do_mizhnarodnih_soyuziv.html
7. Хімяк О. Цивілізаційна приналежність України: «виклик» часу. *Міжнародні інтеграційні процеси: історичний досвід, сучасні виклики та перспективи*: матеріали міжнародної наукової-практичної конференції, (м. Львів, 14-15 квітня 2015 р.) Національний університет «Львівська політехніка». Львів: Видавництво ПП «Сорока», 2015. С. 221–225.
8. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол. О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
9. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін. ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 284 с.
10. Samuel P. Huntington. The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*. Summer 1993. Vol. 72, No. 3. P. 22–49. URL: <https://unihouse.anu.edu.au/wp-content/uploads/2017/04/Huntington-1993-Clash-of-Civilizations.pdf>
11. Triandis Harry. Individualism and Collectivism. New York, London: Taylor & Francis Group, 1995. 258 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=dXNgDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>

UKRAINE IN THE MODERN SYSTEM OF CIVILIZATIONS: THE PROBLEM OF CIVILIZATIONAL IDENTIFICATION

Dmytro Leoshchenko

*Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational
and Rehabilitational Academy» of Zaporizhzhia Regional Council,
Department of Social Sciences and Humanities and Language Training
Naukove Mistechko str., 59, 69017, Zaporizhzhia, Ukraine*

The article is devoted to the problem of civilizational identity of Ukrainian society, which is inextricably linked to the definition of Ukraine's place in the modern civilizational system. The relevance of this problem is conditioned by the need to overcome the systemic crisis of civilizational self-identification, which is felt especially acutely in the context of deep socio-economic and political transformations.

The problem of Ukrainian civilizational identification is determined by the contradictory nature of the civilizational choice issue, which is due to the civilizational "split" of Ukraine in the form of the dichotomy "East - West" as a dual model of opposing civilizations of Eastern and Western types.

Since this dichotomy is determined by worldview features, the content of the concept of "civilizational identity" is proposed to be understood as an objective identity of worldview characteristics, which allows us to state the unity of social communities at the civilizational level.

Proceeding from the fact that this dichotomy is determined by worldview features, the content of the concept of "civilizational identity" is proposed to be understood as an objective identity of worldview characteristics, which allows us to state the uniformity of social communities at the civilizational level.

The differences between Eastern and Western civilizations are primarily determined by the ratio of two components of the worldview, namely, the dominance of collectivist or individualistic worldviews, respectively.

Sociological studies illustrate that in recent years, in the context of the Russian-Ukrainian armed conflict, the ambiguity of the issue of civilizational choice has been largely leveled. This allows us to assert that there is a stable tendency in Ukrainian society to identify itself as part of the Euro-Atlantic community of Western civilization.

Key words: civilizational identity, civilizational choice, "Eastern" and "Western" types of civilization, individualism, collectivism.